

ZPĚVY POHŘEBNÍHO OBŘADU JIHOČESKÝCH BLAT VE DRUHÉ POLOVINĚ 20. STOLETÍ¹

Lubomír Tyllner

V rámci binární opozice smích x pláč (radost x smutek) se chci zaměřit na protiklad smíchu, tedy na pláč, resp. smutek, a na to, co s nimi velmi často souvisí. Je to smrt člověka a jeho pohřeb. Jde o téma v české literatuře opomíjené,² téměř tabuizované, protože kdo by se chtěl badatelsky utápět ve smutku a pláči, když se nabízí bezpočet jiných, radostnějších témat. Smrti se překvapivě nevyhýbají lidové písně, kde je ovšem je konec života zpoetizován v textech o šohajích s porúbanými hlavami, v písních o bitvách u Slavkova³ nebo u Sadové,⁴ o šibeničkách a krvavých chodničkách vedoucích okolo Moravy. Takových písní je přemnoho a my je vnímáme metaforicky, jako obraz do značné míry zaměňující realitu smrti a umírání. Pohřeb a pohřební obřad z hlediska vědy – jakkoli jde přitom o téma, které se snad jako jediné jednou dotkne každého z nás – se takovému zájmu netěší. Důvod je prostý – je to instinktivní potřeba vytěsnit traumatizující, třebaže přirozené a společně sdílené jevy (vypůjčíme-li si termín z kulturní antropologie) z našeho vědomí.

Smrt a pohřeb samy o sobě patří k přechodovým rituálům, jejichž naplnění se případ od případu pohybuje od prostého intimního rozloučení v několika lidech (tak třeba ve Francii pohřbíval spisovatel Jiří Mucha skladatelku Vítězslavu Kaprálovou či básník Vladimír Holan svou dceru)

- 1) Studie je výstupem grantu Akademie věd České republiky č. 1QS900580551 a grantu Grantové agentury České republiky č. 39800 120 3804.
- 2) K výjimkám patří publikace Alexandry Navrátilové *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad 2004.
- 3) Známa též jako „Bitva tří císařů“, proběhla poblíž Slavkova u Brna 2. prosince 1805. Je to jedna z neznámějších bitev, které proběhly na území Moravy. Proti Napoleonově francouzské armádě v ní stanula spojenecká ruská a rakouská vojska.
- 4) Byla zvaná také bitva u Hradce Králové nebo bitva na Chlumu, došlo k ní 3. července 1866; šlo o rozhodující bitvu prusko-rakouské války.

až k mediální show, kterou jsme mohli sledovat v přímém přenosu například při pohřebním rozloučení s králem pop music Michaellem Jacksonem. V každém případě ale pohřeb, stejně jako narození nebo svatba – v rámci fungování společenství významným způsobem posilují pocit sounáležitosti (nebo ale právě naopak nesounáležitosti), jsou kolektivním prožitkem, který zprostředkovává spojení s přítomnými i nepřítomnými generacemi. Samotný pohřební rituál měl vždy množství podob, většinou konfesně podmíněných. Jeden z nich, spojený s katolickým vyznáním, se odehrával na jihočeských Blatech ještě na počátku 70. let 20. století. Celý rituál a jeho hudební prostředky nic nepředstíraly (oproti mnohým novodobým smutečním rituálům), to znamená, že byly přísně funkčně determinovány a prováděny pedantsky přesně minimálně v časovém oblouku dvou století, pro což přinášíme konkrétní pramenné důkazy. Uctění mrtvého takovýmto rituálem znamenalo nejen vypořádání se s katolickým kánonem, ale bylo i projevem uznání závazků vůči společenství, jehož byl zesnulý součástí. „*Mrtvý člověk ze společenství neodchází, naopak se stává jeho trvalou, byť neviditelnou součástí.*“⁵ Neuskutečnění příslušného obřadu bylo projevem pochybností o zemřelém, nebo o společenství samotném. K takovému zpochybnění vztahů uvnitř společenství ale nakonec postupně docházelo, o čemž svědčí i naše současnost. Celková proměna kdysi agrárního venkova a zavedení alternativních způsobů pohřbívání znamenalo také na venkově zpochybnění této tradice, kterou si dosud její nositelé v podstatě ani neuvědomovali, protože ji zdědili, a tím i považovali za zcela přirozenou.

Profesi pohřebního ceremoniáře (v důsledku naznačených změn a v důsledku dekristianizace, postihující i jinak konzervativní jihočeský venkov) nikdo již dále nepřevzal a v současnosti proto nežije. Tradiční způsob obřadu, který jsem zaznamenal na magnetofon v roce 1976,⁶ byl jedním z úplně posledních a v konečné fázi své existence se již prolínal s dnes obvyklými občanskými rozloučeními. Od posledního ceremo-

5) Scruton, Roger: *Průvodce inteligentního člověka po kultuře*. Praha: Academia 2002, s. 9.

6) Zvukové ukázky byly součástí přednesené podoby referátu.

niáře Václava Peterky⁷ se ale podařilo získat cenný rukopis, kurentem psaný zpěvník opatřený nápisem „*Kancionálek, v němžto se vynacházejí rozličné písně, letanie a modlitby, které při pohřbech jak dospělých tak i nedospělých zpívati se mohou. Vypsany od učitele Tomáše Kukly v Borkovicích 1840 roku*“. Peterka, narozený v Borkovicích stejně jako učitel Kukla, však již používal latinkou psaný opis z 20. let 20. století, kdy tuto obřadní funkci, spolu s funkcí svatebního družby převzal od svého otce. Spolu se zvukovým záznamem z roku 1976 jsou nám tedy k dispozici tři podoby, resp. vývojové fáze obřadu a jeho zpěvů: a) kurentový kancionál z roku 1840; b) částečný přepis z 20. let 20. století; c) magnetofonový záznam z roku 1976.

Uvážíme-li, že již v původním kancionálu jsou písně, které ožívají odkazy na obecně známé noty (tedy nápěvy, které lid znal a udržoval odedávna v paměti), můžeme hovořit o dokladu minimálně dvousetleté tradice. Je také možné, že se Peterkova funkce zrodila z praktické potřeby obyvatel obce, kde nebyl kostel a farnost, kněz ani pohřební ústav, přičemž tradice určovala, že norma křesťanského rozloučení musí být zachována. K tomu však bylo zapotřebí organizátora takového obřadu a zpěváka, kterým byl v našem případě V. Peterka.

Z hlediska etnografické zkušenosti patřil tento výzkum k těm komplikovanějším, neboť interpret nechtěl své zpěvy předvést mimo autentickou situaci, a ta když se konečně naskytla (V. Peterka dal vědět

7) Václav Peterka, poslední blatský zpěvák nad zesnulým a ceremoniář pohřebního obřadu žil v letech 1896–1978 v obci Borkovice, vychodil místní dvojtřídku a stal se rolníkem. Hospodařil se svým otcem Josefem Peterkou, který byl v kraji oblíbeným družbou a současně provozoval institut posledního rozloučení a s ním spojených zpěvů nad zemřelými. Obě funkce jeho syn od něho převzal kolem roku 1922 a druhou z nich provozoval až do 70. let, zatímco s první, družbováním, se rozloučil o poznání dříve. Jeho zpěv nebyl mezi občany blatských vesnic považován za pěkný a uchu lahodný. Naopak, charakteristika a hodnocení zpěvu bývaly značně hanlivé. Ale i přesto považovali občané ještě na počátku 70. let 20. století za nutné uspořádat rozloučení především se staršími osobami s Peterkovou pěveckou a do jisté míry i organizační účastí. Hlas V. Peterky lze charakterizovat jako neškolený a v jeho pozdním věku již unavený, ve vyšších polohách intonačně labilní. Neodchyloval se od předepsaného textu, nezdokonaloval a neobohacoval psanou předlohu, k improvizaci docházelo pouze v souvislosti s osobními daty a realitami zesnulého. Častá byla i chybná čtení psaného textu, o který se opíral.

kdy a kde bude pohřeb), přišla druhá obtíž – pozůstali v obci Mažice, kde se obřad konal, si nepřáli, aby někdo cizí byl přítomen v domě smutku, tedy v místě konání posledního rozloučení. Problém nakonec vyřešil sám V. Peterka tím, že mne vzal jako školáka za ruku a dovedl mne do pokoje, kde se obřad konal. Já jsem pak nenápadně v rohu místnosti mohl stisknout mikrofon magnetofonu.

Během obřadu a zpěvů, vykonávaných nad otevřenou rakví, přicházeli do domu nejbližší příbuzní a sousedé a vkládali do rakve květiny a svaté obrázky. Zpěv a modlitby provázely oplakávání nebožtíka. Při vyčerpání příslušného repertoáru⁸ a při viditelné únavě zpěváka ceremoniář a zpěvák v jedné osobě nakonec vybídl příbuzné slovy „*Tak se s ním pomalu rozlučte*“ k ukončení této fáze obřadu. Intimita rozloučení byla ukončena ráznými údery kladiva při zatlukání víka rakve. Zemřelého vynášeli z domu děti a další příbuzní nohama dopředu, nad prahem rakví třikrát pohoupali se slovy „*Ve jménu Otce, Syna i Duchy svatého, amen*“. V minulosti byla rakev ukládána na vůz tažený koňmi a vykládaný slámou, od 70. let ho nahradil pohřební automobil. Dechová hudba stojící na dvoře zahrála trio smutečného pochodu. Zvuk kapely byl typický nevyváženým obsazením s falešným vysokým es klarinetem. K charakteristickým fónickým projevům patřil zvuk zvonu z nedaleké kaple. K té směřoval průvod a po několika modlitbách V. Peterka prosil za odpuštění: „*Zde jak vidíte, koná se pohřeb Josefa Dvořáka, kterému bylo 68 let. Tak já na žádost jeho manželky a dětí vás prosím, jestli vám někomu ublížil, abyste mu odpustili pro Pána Boha a za velkou křesťanskou lásku. A kdo by byl tak zatvrzelej a řek, já mu neodpustím, ani poprví ani podruhé, já vás ještě jednou prosím potřetí, pro pět ran Krista Pána, abyste mu odpustili, a kdo může, k věčnému spánku doprovodili.*“

Totéž se pak konalo u křížku na konci obce, kde muzika nakonec vždy zahrála nějakou zvláště dojemnou píseň, v tomto případě *Vesničko má pod Šumavou* (jakkoli Šumava k Blatům a obci Mažice má pořádně

8) Dvě ukázky textů písní viz Příloha.

daleko).⁹ Mnozí z účastníků pak nasedli do přistaveného autobusu a podobně jako automobil se zesnulým odjeli do vedlejší obce do kostela ke mši a pak k pohřbu do země.

Etnomuzikolog při obřadu rozeznává několik základních rovin fónických projevů: obřadní šum (má zde mimořádnou podobu, neboť intenzita zvukové roviny je minimální), obřadní promluvu, obřadní zpěv, modlitby a litanie, hru dechové hudby, zvonění zvonu, zpěv zpěváka při průvodu obcí, pláč, zatloukání víka rakve, zvuk motoru pohřebního automobilu.

Nejzajímavější a časovým rozměrem nejobsáhlejší nepochybně jsou zpěvy nad otevřenou rakví za účasti pozůstalých, příbuzných a nejbližších přátel a sousedů zesnulého. Dodejme pouze, že Václav Peterka v pozdním věku již používal pouze tři nápěvy, na které zpíval i všechny ostatní texty. Znění, na které je odkazováno v nejstarším kancionálu jako na obecné noty, by při pečlivé srovnávací práci bylo možné rekonstruovat (*Zdrávas, hvězdo mořská, Rozžehnejme se s tím tělem* a mnohé další).¹⁰ I když šlo o obřad mimo chrámové prostředí, ani v této situaci se texty nezbavují oficiální chrámové rétoriky a oproti lamentům, pohřebním nářkům, neobsahují nějaké osobní projevy žalu a smutku. Velmi často v písních mluví ceremoniář jakoby ústy zemřelého (srov. druhou ukázkou přílohy). Texty naplňovaly normy katolického obřadu, a to jim dávalo legitimitu zástupného rituálu bez přítomnosti kněze. Odpadaly osobní pocity a projevy, pracovní ceremoniální funkce Václava Peterky zde byla povýšena nad empatii, lítost a soucit. Na druhé straně však nebyl přítomen sentiment, častý triumf nevkusy, znesvěcení, povrchnosti a cynismu degradující poslední spojení člověka s pozemským světem.

Tento způsob pohřebního obřadu definitivně zanikl Peterkovou smrtí. Dnes je uplatňováno pouze rozloučení s knězem či bez kněze a pohřbením do země na hřbitově v sousedním Dráchově, nebo obvyklé rozloučení v obřadní síni v nedalekém Veselí nad Lužnicí.

9) Navíc se původně jedná o německou píseň Johanna Babtisty Blodnera (1850–1931), kterou česky otextoval Karel Šimůnek.

10) Takové komparace představují další samostatně badatelské téma, a proto nejsou součástí tohoto referátu.

Příloha

Nic v tom světě nejní stály

1. *Nic v tom světě nejní stály,
vše je jen samá marnost,
byť byl člověk dosti starý,
přec je jen na světě host.*
2. *Byť měl stříbra, zlata dosti,
musí všeho nechati,
na dalekou cestu jíti,
více se nenavrátiti.*
3. *Rozvaž sobě, můj křesťane,
co je člověk v tomto světě,
tak jako ten kvítek jarní,
který překrásně kvete.*
4. *Dnes kvete krásný, spanilý,
zítra zvadne co tráva,
také věk naší mladosti
svůj počátek skonává.*
5. *Ach smrt jest tak velmi hrozná,
komu přijde svou mocí,
kdyby jí chtěl dary dáti,
nejní žádné pomoci.*

6. *Koho sobě zamiluje,
necht' je starý, neb mladý,
necht' je chudý, neb bohatý,
položí jej na máry.*

7. *S vámi se již smutně žehnám,
moji milí přátelé,
jestli jsem vám co ublížil(a),
pro Boha odpusťte mně.*

8. *Až k hrobu mně vyprovod'te,
v něm odpočívat budu,
tam slavného zmrtvýchvstání
očekávati budu.*

9. *Tam se s vámi někdy shledám,
všecky vás tam uhlídám,
tam, před hrozným soudem božím,
odpusť nám všem Kristus Pán.*

10. *Skrze pět ran Krista Pána
odpouštím vám provinění,
aby jsme se s milým Pánem Bohem
tam věčně radovali.
Slzy lásky, slzy bolu,
matičko naše drahá,
tvoje láska, tvoje starost
jako voda minula,
spi zde sladce na věčnosti,
zbavená všech starostí.*

Přátelé, s vámi se loučím

1. *Přátelé, s vámi se loučím,
Pánu Bohu vás poroučím,
na márách teď mně vidíte,
poslední službu činíte.*
2. *Hle krátká zde naše chvíle,
mají velmi rychlé cíle,
rychle jako voda plynou,
brzo jako stín pominou.*
3. *Protož sluší vždycky bdíti
a k smrti se přistrojiti,
u víře svatém pokání,
každý čas bez odkládání.*
4. *Ne proto se svou mladostí,
krásnou silou, neb čerstvostí,
dnes živ, zítra tě smrt složí,
přátelé na máry vloží.*
5. *Takž na mně příklad vidíte,
k hrobu se za mnou strojíte,
čekejte toho každý z vás,
mně dnes, zítra přijde váš čas.*

6. *Přátelé, již se nermuťte,
ale z toho vděční buďte,
že mi Bůh můj věk ukrátil
a k své radosti obrátil.*

7. *Pánu Bohu vás poroučím,
neb vás více neuzřím,
ani mně též oči vaše,
přestalo přátelství naše.*

8. *Prosím, na mě pamatujte
a za mě se modlívejte,
u víře v pokání, v lásce,
vědouce, že to Pán Bůh chce.*

9. *Neste mne již k hrobu svému,
Kristem mi požehnanému,
neb v něm uslyším jeho hlas
a vyjda z něho živý(á) zas.*

10. *Až se, Bůh dá, zas shledáme
a všichni spolu poznáme,
půjdem s Kristem do radosti,
budem s ním věčné slavnosti.*